โบราณคดีอีสานใต้ :
โบราณวัตถุสถานและงานศิลปกรรม (พอสังเขป)

อาจารย์พิทักษ์ชัย จัตุชัย[1] [**]

บทนำ

“อีสานใต้” หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ซึ่งครอบคลุมกลุ่มจังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ประกอบด้วย นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร อำนาจเจริญ และอุบลราชธานี ซึ่งเป็นบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล โดยมีพื้นที่ประมาณ ๗๑, ๐๖๐ ตร.กม. หรือประมาณ ๔๔, ๔๑๒,๔๗๙ ไร่ ตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ ๑๔° ๗ เหนือ ถึงเส้นรุ้งที่ ๑๖° ๒๐ เหนือ และระหว่างเส้นแวงที่ ๑๐๑° ๑๗ ตะวันออก ถึงเส้นแวงที่ ๑๐๕° ๔๐ ตะวันออก ทั้งนี้พื้นที่ส่วนใหญ่ครอบคลุม ๑๐ จังหวัด รวม ๑๑๘ อำเภอ ๑๙ กิ่งอำเภอในภาคอีสานตอนล่าง และบางส่วนของภาคอีสานตอนกลาง

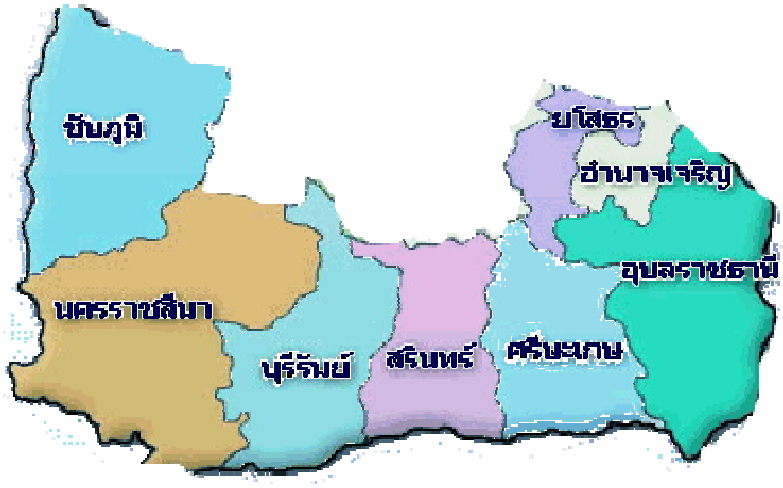

ภาพแสดง “อีสานใต้”
หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง

---

[*] ศศ.ม. (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ

[**] อาจารย์ประจำโปรแกรมวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

ทางตอนบนของลุ่มน้ำมีสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบสูง มีเทือกเขาบรรทัดและพนมดงรักเป็นแนวยาวอยู่ทางทิศใต้ มีระดับประมาณ +๓๐๐ ถึง +๑,๓๕๐ เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำมูลและลำน้ำสาขาต่าง ๆ จากนั้นพื้นที่ค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาทางทิศเหนือสู่แม่น้ำมูล ที่ระดับประมาณ +๑๐๐ ถึง +๑๕๐ เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง สำหรับสภาพภูมิประเทศทางด้านทิศเหนือของลุ่มน้ำเป็นเนินเขาระดับไม่สูงมากนักประมาณ +๑๕๐ ถึง +๒๕๐ เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง จากนั้นพื้นที่ค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาทางทิศใต้สู่แม่น้ำมูลเช่นกัน ส่วนทางตอนล่างของลุ่มน้ำสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่ยังคงเป็น ที่ราบสูงและมีทิวเขาพนมดงรักเป็นแนวยาวทางตอนใต้ พื้นที่จะค่อย ๆ ลาดลงไปทางด้านตะวันออกในเขตจังหวัดศรีสะเกษ สภาพภูมิประเทศเป็นที่ราบสลับเนินเขา ส่วนในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ยโสธร และอำนาจเจริญส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มสลับลูกคลื่นลอนลาดถึงลูกคลื่นลอนชัน ความสูงของพื้นที่โดยเฉลี่ย ๒๐๐ เมตร จากระดับน้ำทะเลปานกลาง

ลุ่มน้ำมูล แบ่งตามสภาพภูมิประเทศออกเป็น ๒ ส่วน คือ ลุ่มน้ำมูลตอนบน และลุ่มน้ำมูลตอนล่าง มีแม่น้ำที่สำคัญ คือ แม่น้ำมูล เป็นแม่น้ำสายหลัก นอกจากนี้ยังมีลำน้ำสาขาต่างๆ อีกหลายสาย ลำน้ำสาขา ที่สำคัญๆ มีดังนี้

๑) **ลำตะคอง** มีต้นกำเนิดบริเวณสันปันน้ำของลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำป่าสัก และลุ่มน้ำนครนายก ไหลผ่าน อำเภอปากช่อง อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา และบรรจบกับแม่น้ำมูลท้ายน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ได้มีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำลำตะคอง ทำให้อ่างเก็บน้ำลำตะคองสามารถใช้เพื่อการชลประทานมีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓, ๓๑๘ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๕๑๐ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๒.๖๒ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๒) **ลำพระเพลิง** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำนครนายก ไหลผ่าน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา และบรรจบแม่น้ำมูลบริเวณ อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา ในลำพระเพลิงมีการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทาน มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๒, ๓๒๔ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๓๖๗ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๑.๘๙ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๓) ลำปลายมาศ มีต้นกำเนิดจากบริเวณเทือกเขาพรมแดนติดต่อกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตยไหลผ่านอำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ และบรรจบแม่น้ำมูลที่ อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓, ๙๔๑ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๔๕๗ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๒.๑๘ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๔) ลำชี มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาบริเวณ อำเภอบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ ไหลผ่านอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ และบรรจบแม่น้ำมูลบริเวณเหนือน้ำ อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์เล็กน้อย มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๕,๐๖๑ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๙๐๔ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๔.๖๓ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๕) ห้วยทับทัน มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาบริเวณ อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ไหลผ่านอำเภอสำโรงทาบ จังหวัดสุรินทร์ อำเภอห้วยทับทัน จังหวัดศรีสะเกษ และบรรจบแม่น้ำมูลที่ อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓,๖๘๐ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๘๙๗ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๔.๖๔ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๖) ลำเชิงไกร มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำป่าสัก ไหลผ่านอำเภอด่านขุนทด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และไหลลงบรรจบแม่น้ำมูลก่อนถึง อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๒,๙๕๘ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๒๖๓ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๑.๓๕ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๗) ลำสะแทด มีต้นกำเนิดจากที่ราบสูงสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี ไหลผ่านอำเภอปะทาย จังหวัดนครราชสีมา ลงมาบรรจบแม่น้ำมูลตอนใต้ของอำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓,๑๙๒ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๓๘๕ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๑.๙๘ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๘) **ลำเสียวใหญ่** มีต้นกำเนิดจากที่ราบสูงสันปันน้ำระหว่างลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี มีลำน้ำสาขา คือ ลำเตา ลำเสียวใหญ่ และลำเสียวน้อย ไหลมาบรรจบกันเป็นลำเสียวใหญ่ที่อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด แล้วมาบรรจบกับห้วยก๊ากว๊ากเป็นลำเสียวไหลลงแม่น้ำมูลที่เหนือน้ำ อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๔,๓๘๑ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๘๒๘ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๔.๒๕ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๙) **ห้วยสำราญ** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาด้านใต้ของอำเภอขุขันธ์ จังหวัดศรีสะเกษ ไหลบรรจบกับห้วยแฮดที่ อำเภอเมือง จังหวัดศรีสะเกษ ก่อนที่จะไหลลงแม่น้ำมูล มีความยาวลำน้ำประมาณ ๑๘๐ กม. มีปริมาณพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓, ๕๔๙ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๑,๐๑๖ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๕.๒๒ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๑๐) **ห้วยขยุง** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาด้านใต้ของ อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ ไหลผ่านอำเภอกันทรลักษ์ ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลก่อนถึงสบชี-มูล เล็กน้อย มีความยาวลำน้ำประมาณ ๑๗๕ กม. โดยมีห้วยทาเป็นลำน้ำสาขามีความยาวประมาณ ๑๖๐ กม. พื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓, ๓๕๖ ตร. กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๑, ๔๖๖ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๗.๕๓ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๑๑) **ลำโดมใหญ่** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาด้านใต้ของอำเภอน้ำยืน จังหวัดอุบลราชธานี ไหลผ่านอำเภอเดชอุดม จังหวัดอุบลราชธานี ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่ด้านเหนือของอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี มีความยาวลำน้ำประมาณ ๒๒๐ กม. พื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๔, ๙๐๙ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่า ตามธรรมชาติประมาณปีละ ๒, ๔๔๐ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๑๒.๕๓ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๑๒) **ลำโดมน้อย** มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาชายแดนติดต่อกับประเทศกัมพูชาไหลผ่านอำเภอบุณฑริก จังหวัดอุบลราชธานี และไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่ด้านเหนือน้ำ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีเล็กน้อย บนลำน้ำนี้ได้มีการก่อสร้างเขื่อนสิรินธร เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและส่งน้ำให้พื้นที่

ชลประทานได้ประมาณ ๑๖๐, ๐๐๐ ไร่ มีความยาวลำน้ำประมาณ ๑๒๗ กม. พื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๒, ๑๙๗ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่า ตามธรรมชาติประมาณปีละ ๑, ๖๖๗ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๘.๕๖ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๑๓) ลำเซบาย มีต้นกำเนิดจากสันปันน้ำของลุ่มน้ำเซบายและลุ่มน้ำห้วยบังอี ไหลผ่านอำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี บรรจบกับแม่น้ำมูลก่อนถึง อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานีเล็กน้อย พื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓,๑๓๒ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๑,๖๖๖ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๘.๕๔ ของปริมาณน้ำตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

๑๔) ลำเซบก มีต้นกำเนิดจากที่บริเวณจังหวัดอำนาจเจริญ ไหลผ่านอำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูลก่อนถึงอำเภอพิบูลมังสาหาร พื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ ๓, ๖๖๕ ตร.กม. มีปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติประมาณปีละ ๑, ๙๘๖ ล้าน ลบ.ม. หรือประมาณร้อยละ ๑๐.๑๘ ของปริมาณน้ำท่าตามธรรมชาติทั้งหมดของลุ่มน้ำมูล

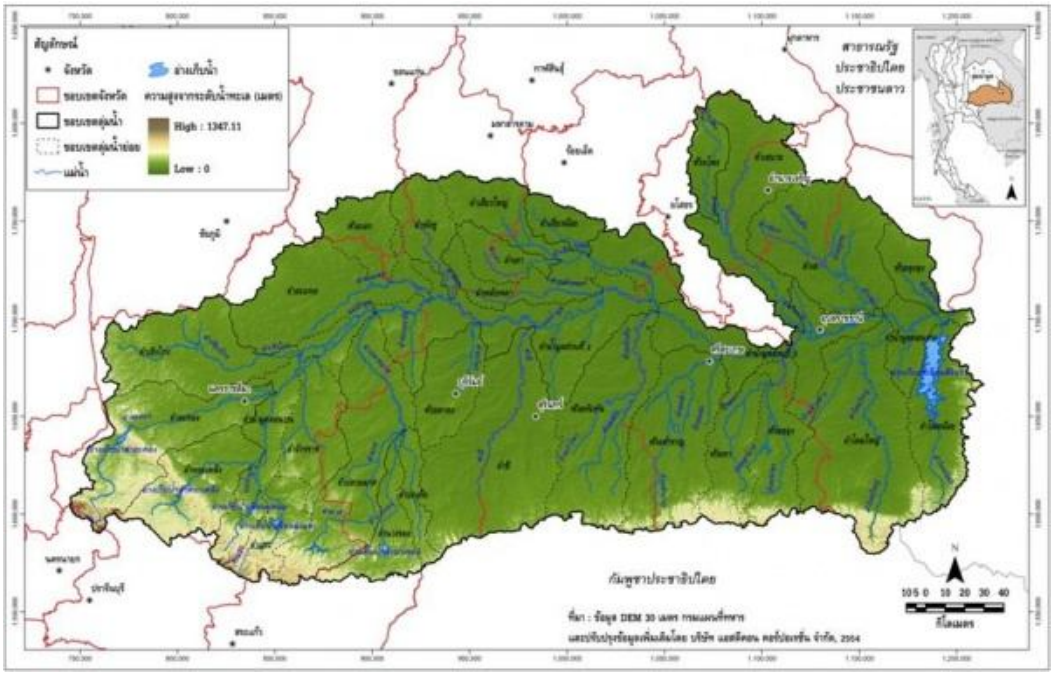

ภาพแสดงบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำมูล

อีสานใต้ : สมัยก่อนประวัติศาสตร์

สมัยหินใหม่ อายุราว ๔,๕๐๐ – ๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว จากหลักฐานทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทยในระยะเวลาตั้งแต่ช่วงระหว่างราว ๔,๕๐๐ – ๓,๕๐๐ ปีมาแล้ว หรือสมัยหินใหม่ มีลักษณะเป็นชุมชนขนาดใหญ่ อยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน และมักอยู่อาศัยบนพื้นราบ โดยมีลักษณะเด่น คือ เป็นสังคมกสิกรรม บางกลุ่มมีการเพาะปลูกข้าว มีการเลี้ยงสัตว์หลายชนิด เช่น ควาย วัว หมู สุนัข และไก่ ซึ่งนับว่าเป็น “สังคมผลิตอาหารเอง” แต่ก็ยังคงมีหลักฐานการหาของป่าล่าสัตว์ควบคู่ด้วย หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในช่วงระยะเวลานี้มีหลายประเภท ทั้งเครื่องมือหินกะเทาะ ภาชนะดินเผา เมล็ดพืช และโครงกระดูกสัตว์ โดยเครื่องมือหินที่พบในระยะนี้ คือ “ขวานหินขัด” ซึ่งเป็นเครื่องมือหินกะเทาะที่มีการขัดฝนผิวจนเรียบ ส่วนการผลิตภาชนะดินเผาของชุมชนในสมัยนี้มีการผลิตภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบและลวดลายหลากหลาย ซึ่งอาจจะเป็นเอกลักษณ์หรือประเพณีเฉพาะกลุ่มชน รวมถึงการพบโบราณวัตถุประเภทเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากวัสดุต่าง ๆ อาทิ หิน ดินเผา กระดูก และเปลือกหอยทะเล โดยตัวอย่างแหล่งโบราณคดีสมัยหินใหม่ที่สำคัญ ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

สมัยสำริด อายุราว ๓,๕๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว จากหลักฐานทางโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทยในระยะเวลาตั้งแต่ช่วงระหว่างราว ๓,๕๐๐ – ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว หรือสมัยสำริด มีลักษณะเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เป็นสังคมกสิกรรม โดยพบร่องรอยการเพาะปลูกข้าว การเลี้ยงสัตว์ การหาของป่าล่าสัตว์ และการจับสัตว์น้ำ นอกจากนี้ยังพบหลักฐานการผลิตภาชนะดินเผา รวมถึงการถลุงโลหะประเภททองแดงและดีบุก อันเป็นวัตถุดิบสำคัญในการผลิต “สำริด” ซึ่งในสมัยนี้นิยมใช้สำริดทำเครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับเป็นอย่างมาก ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นกิจกรรมหรืออุตสาหกรรมของชุมชนในช่วงหน้าแล้ง ส่วนประเพณีการฝังศพเริ่มมีแบบแผนอย่างชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ เริ่มปรากฏการวางศพในลักษณะนอนหงายเหยียดยาว และมีการบรรจุสิ่งของฝังลงไปในหลุมร่วมกับศพ ในขณะที่บางแห่งมีการทุบภาชนะดินเผาให้แตกก่อนนำไปโรยวางทั่วทั้งหลุมก่อนที่จะวางศพลงไป และบางแห่งมีการทุบภาชนะดินเผาให้แตกแล้วนำไปโรยทับศพที่อยู่ในหลุมแล้วอีกด้วย โดยตัวอย่างแหล่งโบราณคดีสมัยสำริดที่สำคัญได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

สมัยเหล็ก อายุราว ๒,๕๐๐ – ๑,๕๐๐ ปีมาแล้ว ปรากฏร่องรอยของการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (รวมถึงประเทศไทย) กับกลุ่มประเทศทางตะวันออก (จีนและเวียดนาม) ตั้งแต่ช่วงก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายราวพุทธศตวรรษที่ ๑-๗ โดยการค้นพบกลองมโหระทึกสำริดแบบเฮเกอร์ I ซึ่งเป็นกลองในวัฒนธรรมดองซอน หรือ ด่งเซิน (Dong Son) วัฒนธรรมที่เจริญรุ่งเรืองแถบแหล่งโบราณคดีดองซอน มณฑลแธงฮัว บริเวณตอนเหนือของประเทศเวียดนาม ราว ๒,๕๐๐ – ๑,๗๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งพบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่งทั่วทั้งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพบมากในประเทศมาเลเซียและหมู่เกาะซุนดา ส่วนประเทศไทยพบมากแถบภาคตะวันตกและภาคใต้ ส่วนในบริเวณอีสานใต้พบแถบจังหวัดอุบลราชธานี

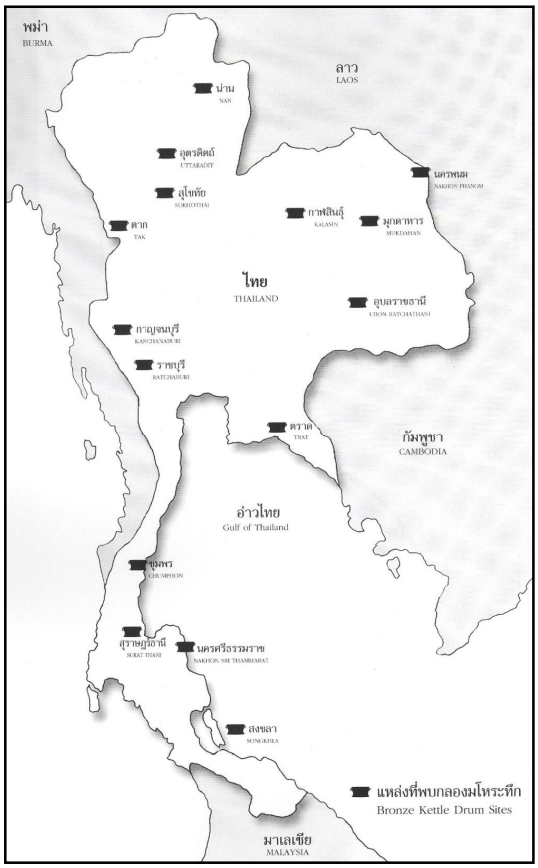

ภาพแสดงแหล่งที่พบกลองมโหระทึก

ภาพกลองมโหระทึก
พบแถบจังหวัดอุบลราชธานี

ในแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็ก ยังมักพบหลักฐานของการติดต่อค้าขายหรือการแลกเปลี่ยนสินค้ากับดินแดนที่อยู่ห่างไกล ดังจะเห็นได้จากการค้นพบโบราณวัตถุที่มาจากต่างถิ่นประเภทเครื่องประดับ ทั้งเครื่องประดับจากเปลือกหอยทะเล ลูกปัดหินคาร์เนเลียน และลูกปัดหินอาเกต ที่นำเข้ามาจากประเทศอินเดีย รวมถึงประเพณีการฝังศพในสมัยนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยสำริด กล่าวคือ มีการวางศพในลักษณะนอนหงายเหยียดยาว การบรรจุสิ่งของฝังลงไปในหลุมร่วมกับศพ มีการทุบภาชนะดินเผาที่สมบูรณ์ให้แตกก่อนนำไปปูรองบริเวณที่จะฝังศพ และยังมีการอุทิศเครื่องมือเหล็กที่มีการจงใจทำให้งอหรือบิดเบี้ยว โดยตัวอย่างแหล่งโบราณคดีสมัยสำริดที่สำคัญได้แก่ แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด และแหล่งโบราณคดีบ้านปราสาท จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

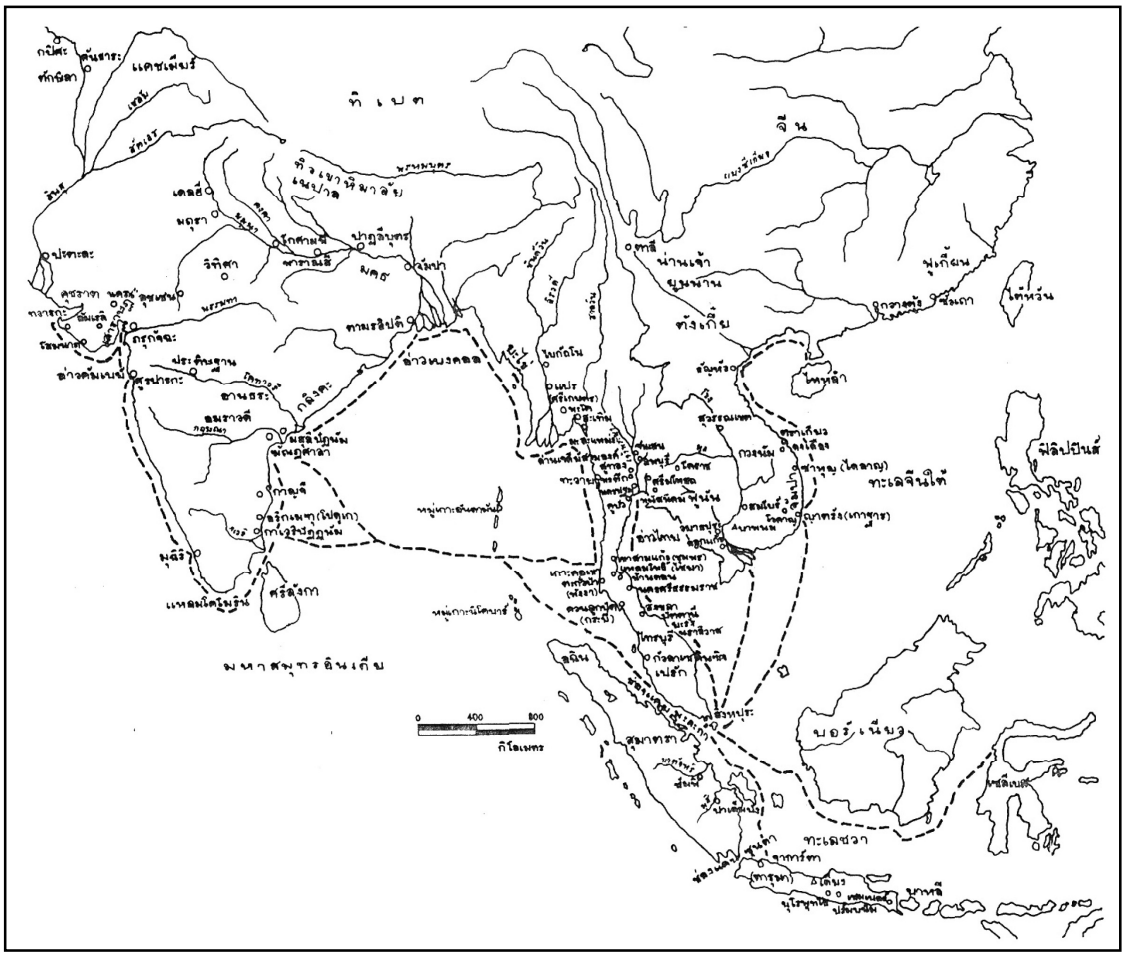

ภาพแผนที่แสดงร่องรอยการติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กับกลุ่มประเทศทางตะวันตก

นอกจากนี้ ในแหล่งโบราณคดีสมัยเหล็ก ยังปรากฏภาพเขียนสีโบราณ หรือ ศิลปะถ้ำ ซึ่งเป็นงานศิลปะซึ่งได้สร้างขึ้นบนผนังถ้ำหรือเพิงผา ได้แก่ ภาพเขียนสี ภาพขูดขีด ภาพแกะสลัก รวมไปถึงประติมากรรมดินและปูนปั้นบนผนังหิน ซึ่งภาพเขียนสีโบราณหรืองานศิลปะถ้ำที่พบมีอายุตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคประวัติศาสตร์ โดยภาพเขียนสีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่พบอยู่เป็นจำนวนมากตามผนังและเพดานเพิงหินต่าง ๆ เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการใช้พื้นที่เพิงหินในลักษณะที่แตกต่างกัน โดยสามารถแบ่งเพิงหินแหล่งภาพเขียนสีออกได้เป็น ๓ ลักษณะ คือ แหล่งภาพเขียนสีที่ใช้เพื่อเป็นแหล่งที่อยู่อาศัย แหล่งภาพเขียนสีที่แสดงอาณาเขต และแหล่งภาพเขียนสีที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม อาทิ แหล่งภาพเขียนสีผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี แหล่งภาพเขียนสีเขาจันทร์งาม จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีการดำรงชีวิต และลักษณะการอยู่อาศัย รวมถึงหากผู้ที่ศึกษาพิจารณาให้ลึกซึ้งก็จะพบว่าภาพเขียนสีโบราณเหล่านี้ยังมีแต่คติความเชื่ออันศักดิ์สิทธิ์แฝงเร้นอยู่ด้วยเช่นกัน

แหล่งภาพเขียนสีผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี

อีสานใต้ : สมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์

สมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ หรือยุคหัวเลี้ยวหัวต่อ ราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๑๑ ปรากฏร่องรอยหลักฐานการรับอิทธิพลพระพุทธศาสนา ศิลปะอมราวดีตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๐ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเผยแพร่ศาสนาในระยะเริ่มแรกของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยพบประติมากรรมดินเผารูปพุทธสาวกสามองค์ถือบาตร ครองจีวรตามแบบศิลปะอมราวดี และประติมากรรมปูนปั้นรูปพระพุทธรูปนาคปรก ประทับนั่งขัดพระบาทแบบหลวม ๆ ตามแบบศิลปะอมราวดี ซึ่งเป็นหลักฐานทางโบราณคดีพบที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี พระพุทธรูปนาคปรก พบที่บ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ (ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดอุทัยมัคคาราม อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา) ภาพสลักนูนต่ำประดับขอบสระแก้วและรอยพระพุทธบาท บริเวณโบราณสถานสระมรกต แหล่งโบราณคดีเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และพระพุทธรูปศิลปะอมราวดีองค์อื่นๆ ที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมา

ภาพประติมากรรมดินเผารูปพุทธสาวกสามองค์ถือบาตร ครองจีวรตามแบบศิลปะอมราวดี / จังหวัดนครราชสีมา)

ภาพพระพุทธรูปนาคปรก พบที่บ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ (ปัจจุบันประดิษฐานที่วัดอุทัยมัคคาราม อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา)

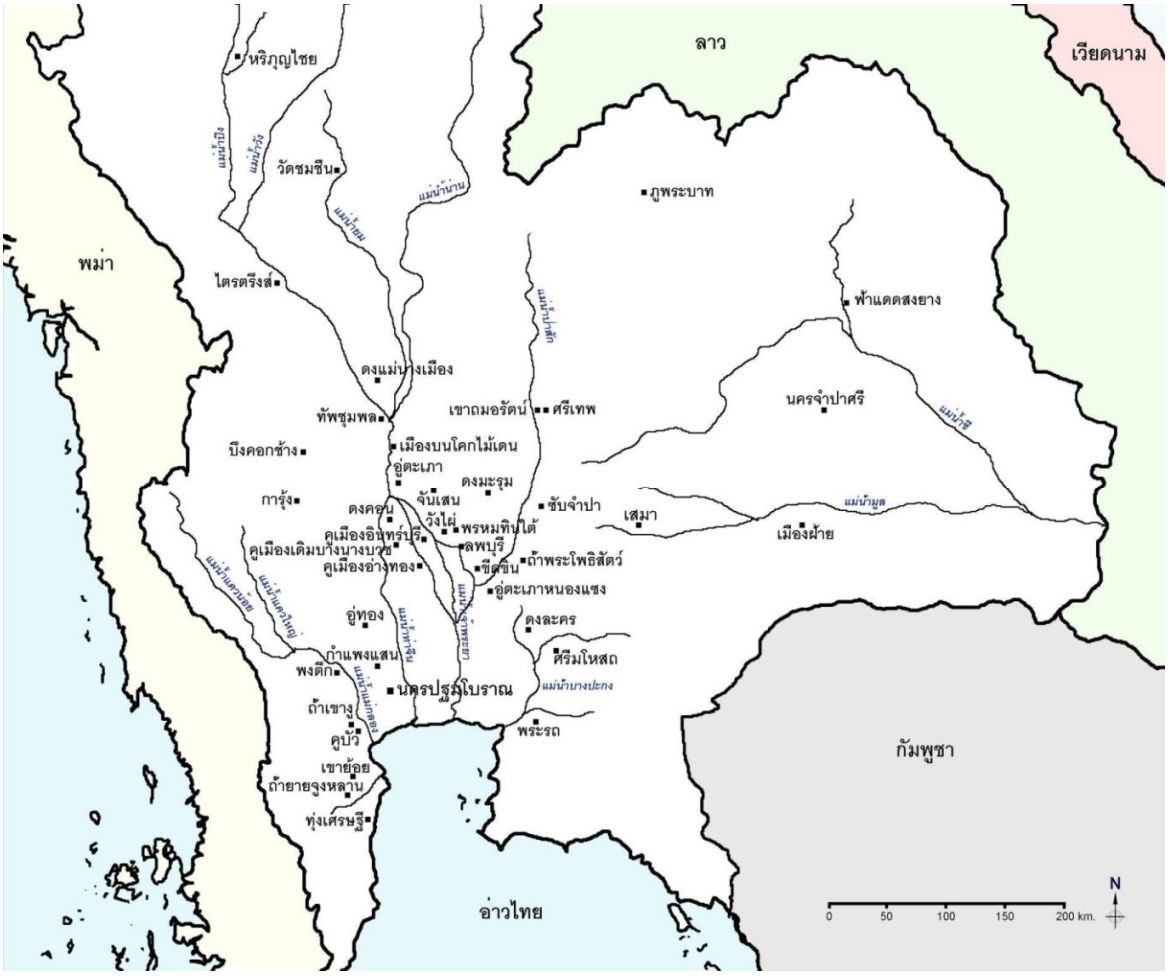

ภาพแผนที่แสดงแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดี

อีสานใต้ : **สมัยทวารวดี**

สมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๖ ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีทั้งจากการสำรวจและขุดค้นตามชุมชนและเมืองโบราณหลายแห่งในประเทศไทย โดยเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญ รวมถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล – ชี อาทิ เมืองโบราณเสมา เมืองโบราณเมืองฝ้าย เมืองโบราณนครจำปาศรี เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง เป็นต้น

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดีจากภาคกลางได้ขยายมายังดินแดนบริเวณที่เป็นจังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน (เมืองโบราณเสมา) และนับว่าเป็นศูนย์กลางการกระจายวัฒนธรรมทวารวดีไปยังดินแดนต่าง ๆ ภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง อาทิ เมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ แหล่งโบราณคดีบ้านชีทวน จังหวัดอุบลราชธานี แหล่งโบราณคดีบ้านตาดทอง จังหวัดยโสธร เป็นต้น

นอกจากนี้ แหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดียังพบร่องรอยของการสร้างชุมชนโบราณทั้งประเภทที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ซึ่งรูปแบบการสร้างชุมชนในลักษณะของการมีคูน้ำคันดินเป็นการรับรูปแบบการสร้างเมืองจากวัฒนธรรมอินเดียควบคู่กับการรับเอาอิทธิพลพระพุทธศาสนาเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยร่องรอยของชุมชนโบราณประเภทที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบจะมีรูปทรงที่หลากหลาย ทั้งแบบรูปวงกลม แบบรูปวงรี แบบสี่เหลี่ยม หรือแบบเหลี่ยมมุมมน และอาจมีคูน้ำคันดินมากกว่าหนึ่งชั้นก็ได้

พระพุทธรูป ในอีสานใต้พบพระพุทธรูปสมัยทวารวดีกระจายตัวไปทั่วทั้งไป อาทิ เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมืองโบราณแถบจังหวัดบุรีรัมย์ เมืองโบราณบ้านคอนสวรรค์ อำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น ซึ่งพบทั้งลัทธิเถรวาทและมหายาน และทั้งที่แบบรับเอาอิทธิพลจากภาคกลางของประเทศไทย และรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมร

พระพุทธรูปทรงแสดงธรรม (วิตรรกะมุทรา) สองพระหัตถ์ ปัจจุบันจัดแสดงภายใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวีรวงศ์

พระพุทธรูปสำริด วัฒนธรรมเขมร พบแถบอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันจัดแสดงภายใน Avery Brundage Collection, City and Country of

ใบเสมาทวารวดี เป็นงานศิลปกรรมสมัยทวารวดีที่เป็นเอกลักษณ์และพบเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาคอีสาน) ที่สร้างขึ้นมาเพื่อกำหนดขอบเขตหรือบริเวณเพื่อการประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีสถานะเป็นพระอุโบสถในการประกอบสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์หรือเพื่อเป็นสถานที่เคารพบูชาของกลุ่มคนที่นับถือ ทั้งนี้ก็เพื่อต้องการให้เป็นเครื่องหมายของพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์หรือขอบเขตสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างจารึกบนใบเสมาที่เป็นหลักฐานว่าศิลาจารึกหลักนี้สร้างนั้นถูกสร้างด้วยวัตถุประสงค์เพื่อใช้เป็นใบเสมา

จารึกวัดโนนศิลา ๒ บ้านโนนศิลา อำเภอซุมแพ จังหวัดขอนแก่น จารึกอักษรหลังปัลลวะภาษามอญ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ มีข้อความระบุว่า *"...นี่คือการสร้างเสมา บุญของนะมหายุตทรงคณะ (?) โกกุรุง โกปฒาย พรหม โกมาง เสมานี้... "*

จารึกสถาปนาสีมา (ขก.๒) พบจากอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ จารึกบนแท่งหินขนาดใหญ่ทรงกลมยาว มีจารึก ๑ ด้าน ๒ บรรทัด (รูปที่ ๔) อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ เป็นอักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีความว่า *"พระเถระรูปใดเป็นผู้อันพราหมณ์เป็นต้นบูชาแล้ว พระเถระรูปนั้นพร้อมด้วยพระภิกษุทั้งหลาย ได้สถาปนาศิลานี้ให้เป็นสีมา สีมานี้อันสงฆ์สมมติดีแล้วได้สำเร็จ (ได้มี) ในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ แห่งวิศิษฏกาล (เวลาอันเป็นมงคล) ในปีแห่งความสดใส... "*

จารึกหินขอน ๑ (นม.๒๘) พบจากบ้านหินขอน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา จารึกบนเสาหินสี่เหลี่ยมทั้ง ๔ ด้าน อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและเขมร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๔ โดยคำจารึกในด้านที่ ๑ บทที่ ๑ มีคำแปลดังนี้ *"...มีท่านศรีราชภิกษุ ซึ่งบาทบงกชได้รับการเคารพบูชาจาก ...แห่งศรีษะของบุรุษผู้มีชื่อเสียง ท่านได้สร้างเสมาศิลา ๔ หลัก ซึ่งมีลักษณะอย่างดียิ่งและงดงาม ได้ถวายวัด ๑๐ วัดแก่คณะสงฆ์ ประกอบไปด้วยองค์แห่งพระสุคต ทุ่งนา ทาส ฯลฯ และจีวร ๒ ผืน พร้อมกับกฐินและเจดีย์..."*

ใบเสมาหินที่พบในเขตบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลนี้เป็นของที่เกี่ยวเนื่องกับศิลปกรรมแบบทวารวดีเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่

๑. กลุ่มใบเสมาเมืองเสมา (ร้าง) เขตบ้านหินตั้ง อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีขนาดใหญ่ ใบเสมาที่นี่เป็นหินทรายประเภทรูปทรงธรรมชาติ ลักษณะเป็นการปักแบบปักเป็นกลุ่มไม่กำหนดตำแหน่งหรือทิศทาง

๒. กลุ่มใบเสมาบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา เป็นใบเสมาหินทรายแบบรูปทรงธรรมชาติปักกระจายอยู่ทั่วบริเวณหนึ่ง โดยไม่กำหนดทิศทาง บางจุดปักใบเสมาคู่ บางจุดปักเพียงในเดียว

๓. ใบเสมาในเขตเมืองโบราณร้างสมัยทวารวดี ที่บ้านแสลงโทน อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ มีอยู่ ๓ กลุ่มคือ ภายในกำแพงเมือง ง ๒ กลุ่ม ที่บริเวณศาลเจ้า และโคกพระนอนหน้าโรงพักตำรวจ ส่วนอีกกลุ่มอยู่นอกคูเมืองด้านทิศเหนือลักษณะใบเสมาทั้ง ๓ กลุ่มเป็นหินทรายสีขาวและแดง แบบรูปทรงธรรมชาติ ปักกระจายทั่วบริเวณหนึ่ง โดยไม่กำหนดทิศทางมีทั้งที่ปักคู่และปักเดี่ยว

๔. ใบเสมาในเขตอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นกลุ่มที่ถูกเคลื่อนย้ายมาจากบ้านปะคำ ตำบลปะคำ และนำมาเก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์ย้อย พบ ๒ หลักเป็นแบบแผ่นหินใบหนึ่งสลักเป็นรูปกลีบบัวและสถูป อีกใบหนึ่งสลักเป็นรูปดอกจันทร์

๕. ใบเสมาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นแบบแผ่นหินที่ส่วนฐานสลักเป็นลายบัวส่วนตอนบนมีทั้งที่สลักเป็นลายก้อนเมฆ ลายก้านขดแบบทวารวดีและรูปสถูปตั้งอยู่เหนือบัวบาน ใบเสมากลุ่มนี้ไม่ทราบที่มาแน่ชัด แต่มีบางท่านกล่าวว่าเป็นของที่นำมาจากอำเภอโนนสูง

แหล่งโบราณคดีที่สำคัญในอีสานใต้ คือ “**เมืองโบราณเสมา**” อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เป็นแหล่งโบราณคดีและหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทวารวดีในบริเวณอีสานใต้ มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ๒ ชั้น เส้นผ่านศูนย์กลางตามแนวเหนือ-ใต้ประมาณ ๑,๗๕๕ เมตร ตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ๑,๘๔๕ เมตร แนวคูน้ำคันดินแสดงให้เห็นถึงเมืองที่ซ้อนกัน ๒ ชั้น เรียกว่า เมืองนอกและเมืองใน กล่าวคือ บริเวณเมืองนอก คือ พื้นที่ทางเหนือ และเมืองใน คือ พื้นที่ทางใต้ (มีขนาดเล็กกว่า)

จากการขุดค้นทางโบราณคดีทำให้ทราบว่าพื้นที่นี้มีมนุษย์อยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ อันตรงกับสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ ต่อมาจึงรับเอาวัฒนธรรมทวารวดีจนกระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๗ จึงปรากฏหลักฐานวัฒนธรรมเขมร แต่อย่างไรก็ตามวัฒนธรรมเขมรที่เข้ามาไม่ได้ทำให้วัฒนธรรมทวารวดีหายไป แต่ปรากฏควบคู่หรือผสมผสานกันไป โดยเมืองเสมาโบราณ มีพัฒนาการความเจริญรุ่งเรือง ๓ ระยะ คือ

๑. พัฒนาการจากชุมชนสมัยเหล็กตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐-๑๑

๒. การรับเอาวัฒนธรรมทวารวดีจากบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๕

๓. การรับเอาอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘

โดยคำว่า “เสมา” เป็นชื่อเมืองโบราณแห่งนี้เป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียก ซึ่งคงสืบเนื่องมาจากการค้นพบแผ่นหินรูปทรงเสมาจำนวนมาก กระจายตัวทั้งภายในและภายนอกเมืองสำหรับชื่อดั้งเดิมของเมืองนี้ยังไม่ทราบแน่ชัด แต่นักวิชาการหลายท่านเชื่อว่าเมืองแห่งนี้เป็นศูนย์กลางของอาณาจักร“ศรีจนาศะ” หรือ “จนาศะปุระ” เพราะจารึกบ่ออีกาที่พบจากเมืองโบราณแห่งนี้ กล่าวถึง พระราชาแห่งศรีจนาศะ อุทิศถวายสิ่งของและข้าทาสไว้แด่พระภิกษุเพื่อมุ่งหวังพระสัมมาสัมโพธิญาณ

จารึกอีกหลักหนึ่งกล่าวถึง จนาศะปุระ ค้นพบที่เนินดินใกล้โบสถ์พราหมณ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่จารึกหลักนี้ก็คงถูกเคลื่อนย้ายมาจากสถานที่ดั้งเดิมเป็นแน่

ซึ่งจารึกทั้งสองใช้ภาษาสันสกฤตและเขมร สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมจากเมืองพระนครของกัมพูชาที่แผ่ขยายมายังพื้นที่นี้

หลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดี คือ ฐานพระพุทธรูปหินทรายสีแดงมีจารึก พบที่วัดจันทึก อำเภอปากช่อง (ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา) จารึกเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสฤต รูปอักษรคล้ายกับที่พบในภาคกลางราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เนื้อความในจารึกแปลได้ว่า

“พระเทวี (มเหสี) ของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้”

ซึ่งจารึกที่พบดังกล่าวนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของดินแดนบริเวณจังหวัดนครราชสีมา ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๖ เป็นอย่างดี

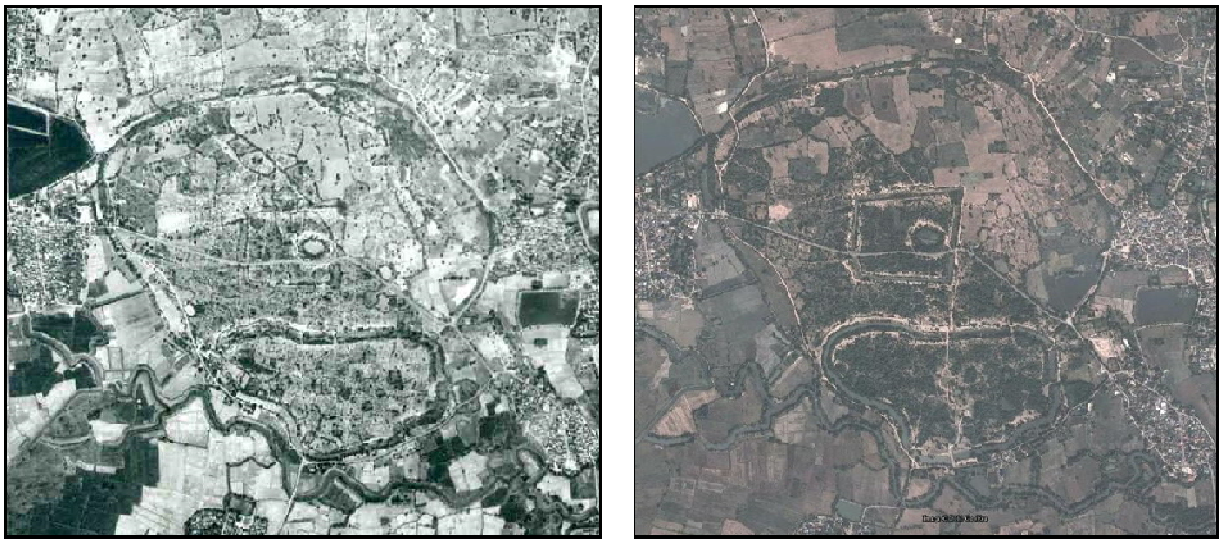

ภาพถ่ายทางอากาศและภาพถ่ายดาวเทียม แหล่งโบราณคดีเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

ชิ้นส่วนพระพุทธรูปมีจารึก พบที่วัดจันทึก อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

ธรรมจักรศิลา จากวัดธรรมจักรเสมาราม

ธรรมจักรศิลา จากโบราณสถานหมายเลข ๒

พระพุทธรูปไสยาสน์ศิลาทราย จากวัดธรรมจักรเสมาราม

อีสานใต้ : **สมัยลพบุรี**

สมัยลพบุรี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ – ๑๘ จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่า พระมหากษัตริย์เขมรเกือบทุกพระองค์ได้แผ่อิทธิพลและขยายอำนาจเข้ามายังดินแดนของประเทศไทย โดยเฉพาะในดินแดนอีสานใต้ จึงทำให้ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่มีความคล้ายคลึงกับศิลปะเขมรอยู่เป็นจำนวนมาก

แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าหลักฐานทางโบราณคดีด้านงานศิลปกรรมของศิลปะเขมรจะส่งอิทธิพลเข้ามายังดินแดนของประเทศไทยเป็นอย่างมากก็ตาม แต่ก็มีบางช่วงระยะเวลาที่รูปแบบและเทคนิคของงานศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทยมีความแตกต่างจากอาณาจักรเขมรในประเทศกัมพูชา อีกทั้งยังได้ส่งอิทธิพลย้อนกลับไปยังดินแดนของอาณาจักรเขมรด้วยเช่นกัน ประกอบกับการกำหนดอายุต้องมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับระยะเวลาของการแพร่กระจายอิทธิพลงานศิลปกรรมจากอาณาจักรเขมรซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ในประเทศกัมพูชาที่ต้องใช้เวลาเพิ่มขึ้นจนกระทั่งสามารถแพร่กระจายในบริเวณดินแดนของประเทศไทยในปัจจุบันได้

ดังนั้น การแบ่งยุคสมัยของศิลปะเขมรในดินแดนของประเทศไทย จึงสมควรกำหนดรูปแบบให้เหมาะสมกับช่วงระยะเวลาและรูปแบบของงานศิลปกรรม เรียกว่า “**ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย**” โดยยึดตามราชวงศ์มหิธรปุระที่มีกำเนิดและครอบครองดินแดนประเทศไทยในราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๗ สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ซึ่งต่อมาได้ขึ้นครองราชย์เหนือดินแดนกัมพุชเทศะและดินแดนนอกกัมพุชเทศะ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๑๕ รูปแบบ จาก ๒ สมัยใหญ่ ดังนี้

๑) ศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยก่อนราชวงศ์มหิธรปุระ (ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนถึงราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๖) ในบริเวณอีสานใต้หลักฐานทางโบราณคดีด้านงานศิลปกรรมของศิลปะเขมรที่เก่าแก่ที่สุดคงจะเห็นได้แก่ ทับหลังศิลปะร่วมแบบสมโบร์ไพรกุก ณ วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี อายุราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๒, ทับหลังศิลปะร่วมแบบกำพงพระ ซึ่งไม่ทราบที่มาอย่างแน่ชัดเพียงแผ่นเดียว ซึ่งปัจจุบันตั้งแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดอุบลราชธานี

ประติมากรรมสัมฤทธิ์จากอำเภอประโคนชัย ประติมากรรมจากบ้านฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ และประติมากรรมจากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมาราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔, รูปพระอรรถนารีศวร ศิลปะร่วมแบบกุเลน ซึ่งค้นพบในเขตจังหวัดอุบลราชธานี ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕

ภาพทับหลังศิลปะร่วมแบบสมโบร์ไพรกุก วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี

ภาพประติมากรรมพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริด จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา

ภาพพระอรรถนารีศวร พบในเขตจังหวัดอุบลราชธานี

นอกจากนี้ ยังปรากฏองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญ ได้แก่ ทับหลังแผ่นหนึ่งของปราสาทอิฐ จากปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา และทับหลังจากสถานพระนารายณ์ จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นสำคัญ, ทับหลังรูปครุฑวาหนะ ศิลปะร่วมแบบบาแค็ง จากปราสาทอิฐของปราสาทพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา ราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕, ปราสาทที่สำคัญในศิลปะร่วมแบบเกาะแกร์ ได้แก่ ปราสาทอิฐที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกู่ อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทสังข์ศิลป์ชัย อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ส่วนประติมากรรมในศิลปะร่วมแบบเกาะแกร์ ได้แก่ เทวรูปจากปราสาทอิฐของปราสาทเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ เทวรูปจากปราสาทเมืองแขกและปราสาทโนนกู่ จังหวัดนครราชสีมา เป็นสำคัญ, สถาปัตยกรรมสำคัญของศิลปะร่วมแบบบันทายศรี ราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้แก่ ปราสาทบ้านใหม่ไทยเจริญ อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ทับหลังของปราสาทอิฐที่วัดปรางค์ทอง อำเภอเมือง และปรางค์พระโค อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

ภาพทับหลังจากสถานพระนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

ภาพปราสาทโนนกู่ อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

๒) ศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยราชวงศ์มหิธรปุระ กำหนดอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จนถึงราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในบริเวณอีสานใต้หลักฐานทางโบราณคดีด้านงานศิลปกรรมของศิลปะเขมรเริ่มต้นอายุเวลาภายหลังจากศิลปะแบบบาปวนในประเทศกัมพูชาเล็กน้อยโดยให้เริ่มต้นตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ผู้สถาปนาราชวงศ์มหิธรปุระขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยมีปราสาทที่สำคัญในศิลปะร่วมแบบบาปวน ได้แก่ ปราสาทบ้านพลวง อำเภอปราสาท จังหวัดสุรินทร์ ปรางค์น้อยของปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทตาเมือนธม อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น

ภาพปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

ต่อมา ศิลปะร่วมแบบนครวัด ราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษ ที่ ๑๗ – ราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หมายถึง ศิลปะที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปะแบบนครวัดในประเทศกัมพูชา โบราณสถานที่สำคัญในศิลปะร่วมแบบนครวัด ได้แก่ ปรางค์องค์ใหญ่ และปรางค์สองพี่น้อง เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ปราสาทนารายณ์เจงเวง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ปราสาทประธานของปราสาทพนมรุ้ง อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทบ้านระแงง อำเภอศรีขรภูมิ ปราสาทยายเหงา อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทกู่สวนแตง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์ และ ปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นต้น

ส่วนประติมากรรมในศิลปะร่วมแบบนครวัด ได้แก่ รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรจากปราสาทตาเมือนธม อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ รูปพระศิวะจากอำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว พระพุทธรูปทรงเครื่องประทับยืนและพระพุทธรูปทรงเครื่องนาคปรก ทั้งจากภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพปราสาทประธานของปราสาทพนมรุ้ง ตำบลตาเป๊ก
อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์

ศิลปะร่วมแบบบายน ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หมายถึง ศิลปะซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับศิลปะแบบบายนในประเทศกัมพูชา สถาปัตยกรรมที่สำคัญในศิลปะร่วมแบบบายน ได้แก่ ปราสาทวัดเจ้าจันทร์ อำเภอศรีสัชนาลัย ศาลตาผาแดง ปราสาทวัดพระพายหลวง และปราสาทวัดศรีสวาย อำเภอเมืองเก่า จังหวัดสุโขทัย ปรางค์สามยอด อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ศาสนสถานที่เนินทางพระ อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี ปราสาทเมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี โบราณสถานสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ปราสาทวัดกำแพงแลง อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี ปรางค์พรหมทัต และปรางค์หินแดง บริเวณปราสาทหินพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา บรรณาลัยของปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ กู่บ้านแดง อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม

นอกจากนี้ ยังมีโบราณสถานซึ่งเรียกว่า “ธรรมศาลา” ดังเช่น ปราสาทหนองปล่อง อำเภอนางรอง และกุฏิฤษี อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทตาเมือน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์

ส่วนสถาปัตยกรรมซึ่งหมายถึง “อโรคยศาลา” เป็นต้นว่า กู่แก้ว อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น กู่สันตรัตน์ อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม ปรางค์กู่ อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด ปราสาทกำแพงน้อย อำเภอเมือง ปราสาทบ้านสมอ อำเภอปรางค์กู่ จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทตาเมียนโตจ อำเภอกาบเชิง ปราสาทเฉนียง และปราสาทบ้านช่างปี่ อำเภอศรีขรภูมิ ปราสาทจอมพระ อำเภอจอมพระ ปราสาทบ้านปราสาท อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทโคกปราสาท อำเภอปะคำ ปราสาทน้อย (กุฏิฤษี) บ้านโคกเมือง และปราสาทกุฏิฤษี (หนองบัวราย) อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ กู่พราหมณ์จำศีล อำเภอประทาย ปรางค์บ้านพลสงคราม อำเภอโนนสูง และปรางค์ครบุรี อำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

สำหรับประติมากรรมในศิลปะร่วมแบบบายน ได้แก่ ประติมากรรมจากศาลตาผาแดง อำเภอเมืองเก่า จังหวัดสุโขทัย รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรเปล่งรัศมี รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรและรูปนางปรัชญาปารมิตา จากปราสาทเมืองสิงห์ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี พระพุทธรูปนาคปรกพระรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ รวมทั้งประติมากรรมสัมฤทธิ์จากปราสาทพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นอาทิ

ภาพปรางค์พรหมทัต ปราสาทพิมาย
อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ภาพพระรูปเหมือนของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗
จากปรางค์พรหมทัต ปราสาทพิมาย
อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

จารึก ในสมัยลพบุรีมีการค้นพบจารึกเขมรโบราณเป็นจำนวนมาก โดยจารึกเขมรโบราณที่พบในประเทศไทยพบทั้งจารึกภาษาสันสฤตและภาษาเขมร ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ กลุ่ม ดังนี้

๑) **จารึกสมัยก่อนเมืองพระนคร** ตัวอย่างได้แก่

จารึกบ้านวังไผ่ พบที่บ้านวังไผ่ อำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ จารึกภาษาสันสกฤต ไม่ระบุศักราช แต่ระบุพระนามพระเจ้าภววรมัน ซึ่งสันนิษฐานว่าคือ พระเจ้าภววรมันที่ ๑ กษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ที่เสด็จขึ้นครองราชย์ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

จารึกพระเจ้ามเหนทรวรมัน (เจ้าชายจิตรเสน) พบจำนวน ๙ หลัก โดยมีเนื้อความคล้ายคลึงกัน จารึกเกี่ยวกับพระราชประวัติ การสร้างศิวลึงค์ และดินแดนที่ทรงมีชัยชนะของพระเจ้ามเหนทรวรมัน (เจ้าชายจิตรเสน)

จารึกพระเจ้าอิสานวรมันที่ ๑ พบในเขตจังหวัดจันทบุรี จารึกภาษาสันสกฤต ระบุพระนามพระเจ้าอิสานวรมันที่ ๑ กษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งครองราชย์ระหว่าง พ.ศ.๑๑๕๙ – ๑๑๘๐

๒) **จารึกสมัยเมืองพระนคร** ตัวอย่างได้แก่

จารึกโนนสัง พบที่บ้านบึงแก จังหวัดยโสธร จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุพระนามพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑

จารึกปราสาทหินพนมวัน ๑ พบที่ปราสาทพนมวัน บ้านมะค่า ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา จารึกภาษาเขมร ระบุศักราช พ.ศ.๑๔๓๓ และพระนามพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑

จารึกเพนียด พบที่เมืองพนียด ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุพระนามพระเจ้ายโศวรมันที่ ๑

จารึกบ้านพุทรา จังหวัดนครราชสีมา จารึกภาษาสันสกฤต ระบุพระนาม รุทรโลก ซึ่งเป็นพระนามของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว

จารึกบ้านตาดทอง พบที่บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร จารึกระบุพระนาม รุทรโลก ซึ่งเป็นพระนามของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๑ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว และพระนามพระเจ้าอิสานวรมันที่ ๒

จารึกอัญชัยวรมัน พบที่จังหวัดลพบุรี จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕

จารึกปราสาทพนมรุ้ง พบที่ปราสาทพนมรุ้ง ตำบลตาเป็ก อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์ จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุพระนามพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๔ และพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕

จารึกเมืองเสมา พบที่เมืองโบราณเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา จารึกภาษาสันสกฤตและเขมร ระบุมหาศักราช ๘๙๓ (พ.ศ.๑๕๑๔) กล่าวนมัสการเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ พระศิวะ พระวิษณุ พระพรหม พระอุมา และพระสรัสวดี จากนั้นกล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ หรือ พระบาทบรมวีรโลก ว่าทรงเป็นโอรสของพระเจ้าราเชนทรวรมัน และทรงสืบเชื้อสายมาจากจันทรวงศ์ และกล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕

จารึกปราสาทภูมิโปน ๑ และ ๒ พบที่ปราสาทภูมิโปน ตำบลดม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุพระนามพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ ๔ และพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕

จารึกสำนักนางขาว พบที่ศาลานางขาว อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม จารึกภาษาสันสกฤต ระบุพระนามพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕

จารึกศาลสูง พบที่ศาลสูง จังหวัดลพบุรี จารึกภาษาเขมร ระบุมหาศักราช ๙๔๔ (พ.ศ. ๑๕๖๕) และพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑

จารึกปราสาทหินพิมาย ๒ พบที่ปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา จารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ระบุมหาศักราช ๙๕๘ (พ.ศ.๑๕๗๙) และพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑

จารึกปราสาทหินพนมวัน ๒ พบที่ปราสาทพนมวัน บ้านมะค่า ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร มหาศักราช ๙๗๗ (พ.ศ.๑๕๙๘) และพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๒

นอกจากนี้ยังมีจารึกที่พบในประเทศกัมพูชา ที่มีความเกี่ยวข้องกับดินแดนประเทศไทย และแสดงให้เห็นถึงการแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณเข้ามายังดินแดนของประเทศไทยอีกด้วย ซึ่งที่สำคัญได้แก่

จารึกปราสาทนครวัด พบบริเวณใต้ภาพสลักขบวนทัพต่างชาติที่ติดตามขบวนทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ที่ระบียงด้านทิศใต้ฝั่งตะวันตก ๒ ภาพ โดยเป็นภาพกองทัพเสียม (สยาม) และกองทัพละโว้

จารึกปราสาทพระขรรค์ กล่าวถึงเรื่องราวของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่ได้สถาปนาพระชัยพุทธมหานาถ ไว้ตามเมืองต่าง ๆ อาทิ ลโวทยปุระ (ลพบุรี) สุวรรณปุระ (สุพรรณบุรี) ฯลฯ และยังระบุการสร้างวหนิคฤหะ (บ้านมีไฟ) ๑๗ แห่ง บนเส้นทางจากเมืองพระนครถึงเมืองพิมาย

จารึกปราสาทตาพรหม : จารึกกล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างอโรคยศาลา (โรงพยาบาล) จำนวน ๑๐๒ แห่ง ทั่วราชอาณาจักร